P: ISSN NO.: 2321-290X RNI : UPBIL/2013/55327 VOL-5* ISSUE-11* (Supplementary Issue) July- 2018
E: ISSN NO.: 2349-980X **Shrinkhla Ek Shodhparak Vaicharik Patrika**

आधुनिक पारम्परिक शिक्षाशास्त्र प्रशिक्षणसंस्थासु प्रयुज्यमानानां विभिन्न पद्यपाठयोजनानां समीक्षणया आदर्श पद्यपाठ योजनायाःस्वरूपम्

सारांशः

कक्षाशिक्षणात्प्राक् अध्यापकेननिर्दिष्टेसमयेसम्पूर्णनिश्चितपाठयांशस्य निर्दिष्टशिक्षणोद्येश्यानांसम्पूर्णतयाप्राप्त्यर्थंछात्राध्यापकयोः जायमानानाम् अन्तःक्रियाणांविधिप्रविधीनां सामग्रीणाञ्च समाकलनात्मकपूर्वरङ्गसि्द्धता एव पाठयोजनेतिकथ्यते।

हर्बर्ट्वर्यस्यमस्तिष्कीयःअनुभवग्रहणात्मकःसिद्धान्तः तदीयसिद्धान्ताधारितापञ्चपदात्मिकापाठयोजनाआधुनिकशिक्षामनोविज्ञानेन पञ्चाशद्वर्षेभ्यः पूर्वमेवतिरस्कृता।आधुनिकशिक्षामनोविज्ञानेनअधिगमविषयेनैकान् प्रयोगान् विधाय अनेकेअधिगमसिद्धान्ताः प्रत्यपादिषत।किञ्च अभिनवेनमनोविज्ञानगतेनसंज्ञानात्मकवादेनज्ञानेन्द्रियाणंज्ञानग्रहणमननधारणरीतयः सप्रयोगंनिरूप्य नवनवसिद्धान्ताः न्यरूपिषत। एवम्भूतान् सिद्धान्तानाधृत्य कालेकालेनैकाः अधिगमपद्धतयः, पाठयोजनाप्रकाराश्च न्यरूपिषत।इमाश्च पद्धतयः पाठयोजनाप्रकाराश्चनैकाभिः शिक्षकप्रशिक्षणसंस्थाभिः ससाफल्यमनुप्रयुज्यन्ते।परंसंस्कृतशिक्षकप्रशिक्षणसंस्थानामियं शोचनीयास्थितिः यदिमाः संस्थाः नाद्यावधि नूतनपाठयोजनाप्रकारानध्येतुम् अनुप्रयोक्तुं वा सन्नाद्धा न सन्ति।अस्माद्धेतोरेवसमेष्वपिविद्यापीठेषुप्रतिविद्यापीठमेकप्रकारापाठयोजनाअनुप्रयुज्यते। न केवलमेतत्, तत्तद्विद्यापीठेष्वपिपाठयोजनाविषयेप्रशिक्षकाणामैकमत्यं न दृश्यते। यदीदृशीस्थितिरग्रेपिअनुवर्तेततर्हिसंस्कृतप्रशिक्षणस्य गुणवत्ता शीघ्रमेवनङ्क्ष्यति।गभीरसमस्यामेनामवगत्यैवअनुसन्धात्रा संस्कृतपाठयोजनायाः गुणवत्ताविकासार्थं शास्त्रीयमध्ययनंविधाय आदर्शपद्यपाठयोजनायाः निर्माणंइत्थंनिहितवान्।

आर्. एल्. नारायणसिंहः
सहायकाचार्यः,
शिक्षाशास्त्रविभागः,
दयालबागएजुकेशनलइन्स्टीट्यूट,
आगरा

आर्.शिवरामकृष्णसिंहः
सहायकाचार्यः,
शिक्षाशास्त्रविभागः,
राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्,
नवदेहली

मुख्य शब्दः प्रशिक्षणसंस्थासु, प्रयुज्यमानानां

प्रस्तावना

आदर्शपद्यपाठयोजनायाः निर्माणप्रक्रिया

प्रथमंसर्वेक्षणविधिनाशिक्षकप्रशिक्षणसंस्थाभ्यः विभिन्नभाषापाठयोजनाः सङ्कलिताः।संङ्कलितानांतासांपाठयोजनानांगुणदोषविमर्शनपुरस्सरंकाचित् प्रश्नावलीनिर्मिता।प्रश्नावलीयंविभिन्नसांख्यकीयप्रक्रियाभिः अनुसन्धानप्रविधिभिश्चप्रमाणीकृता।प्रमाणीकृतप्रश्नावल्याअनयापुनस्सर्वेक्षणविधिनाविविधशिक्षाशास्त्रविद्वद्भ्यः आचार्येभ्यः अध्यापकेभ्यश्च दत्तांशसंग्रहणंविहितम्।दत्तांशसंग्रहणस्यास्य विश्लेषणंविभिन्नसांख्यकीयप्रविधिभिः व्यधीयत।

पश्चात् पाठयोजनायां के केविन्दवः, के स्तम्भाः, कानिकानिसोपानानिभवेयुः इतिप्रश्नावलीद्वारादत्तांशसंग्रहणंकृत्वाप्राप्तफलानांविश्लेशणञ्चविहितम्।अनन्तरं पञ्चबिन्दुप्रश्नावल्याहर्बर्ट, ब्लूम्स्, जानडयूयी, किल्पेट्रिकइत्येतेषांसोपनानितथाउद्देश्येषुकानिकथमुपयोक्तव्यानीतिज्ञातम्। अत्र अनिवार्यरूपेणअधिकशिक्षाशास्त्रिभिः सूचितबिन्दवः अनिवार्यरूपेण, सान्दर्भिकरूपेणसूचितबिन्दवः सान्दर्भिकरूपेण, प्रारूपेसंस्थाप्य आदर्शपद्यपाठयोजनायाः प्रारूपंनिर्मितम्।इदानींशिक्षाशास्त्रविद्वद्भिः प्रश्नावल्यांसूचितरीत्याआदर्शपाठयोजनाप्रारूपाणिप्रदर्श्यन्ते।

आदर्शसंस्कृतपद्यपाठयोजनाप्रारूपम

प्राथमिकांशाः

1. छात्राध्यापकस्य/छात्राध्यापिकायाः नाम
2. विद्यालयस्य नाम
3. दिनाङ्कः

P: ISSN NO.: 2321-290X RNI : UPBIL/2013/55327 VOL-5* ISSUE-11* (Supplementary Issue) July- 2018
E: ISSN NO.: 2349-980X **Shrinkhla Ek Shodhparak Vaicharik Patrika**

4. अन्तरम्
5. अवधिः
6. कक्ष्यावर्गः
7. छात्रसंख्या
8. छात्राणां मध्यायुः
9. विषयः –पाठप्रकारः
10. पाठयांशः
11. प्रकरणम्

पाठ्यवस्तु

पाठ्यांशस्य आरम्भः अन्तं च लेखनीयम्।

उद्येश्यानि

सामान्योद्येश्यानि

1. श्रवणभाषणपठनलेखनकौशलानांसम्पादनम्।
2. रसानूभूतेः सम्पादनम्।
3. काव्यसौन्दर्यानुभूतिसम्पादनम्।
4. संस्कृतपद्यसाहित्येअभिरूच्युत्पादनम्।
5. संस्कृतपद्यानामर्थस्य भावस्य च अवगमनसामर्थ्योत्पादनम्।
6. कवेः व्यक्तित्वस्य काव्यमहत्वस्य च परिचयः।
7. छात्राणांकल्पनाशक्तेः विकासः।
8. छात्राणां शब्दसम्पदः विकासः।
9. उदात्तभावानांजीवनादर्शानाम् इत्यादीनांनैतिकमूल्यानांपरिचयेननैतिकव्यवहारविकासः।
10. पद्यरचनाप्रवृत्यैकाव्याध्ययने च प्रेरणाप्रदानम्।
11. विभिन्नपद्यशैलीनांपरिचयः।

विशिष्टोद्येश्यानि

ज्ञानात्मकानि (भाषागतानि)	(अत्र संस्कृतभाषायाः अभिवृद्ध्यै अनुस्मरणात्मकानि, अभिज्ञानात्मकानि, वर्णनात्मकानिपदानिभवन्ति।सन्धिसमासादयः पूर्वपरिचितविषयाः भवेयुः।)
ज्ञानात्मकानि (विषयगतानि)	(वक्ष्यमाणपाठयांशसम्बद्धविषयः अनुस्मर्यते।)
अवबोधात्मकानि(भाषागतानि)	(संस्कृतभाषाभिवर्धनाय वर्णनात्मकानिनूतनानिपदानिसन्धिसमासादिव्याकरणांशाः भवन्ति।अर्थात् येशांज्ञानंपूर्वनास्तितेशांविस्तृतावबोधनेनअर्थावगमनंसम्भवति।
अवबोधात्मकानि (विषयगतानि)	(यः विशयः पूर्णतयाभवतिविषिश्य विष्लेशणार्हः भवतितदपि वक्ष्यमाणपाठभावविशयमाधारीकरोति।)
कौशलात्मकानि	(श्रवणभाषणपठनलेखनकौशलानाम् अभिवर्धकानिपदानिवाक्यानि वा संसूचनीयानितथैवविश्लेशणात्मकानिसंश्लेषणात्मकानिपदानिसन्धिसमासादीनि वा भाषाकौशलाभिवर्धकानि अत्र लेख्यानि।)
अभिरूच्यात्मकानि	(कवौ, काव्ये, वाड्मये, व्याकरणे, भाषायां च अभिरूचिंसमुत्पादयितुं यः प्रयत्नः विधीयते सः लेखनीयः।)
अनुभूत्यात्मकानि	(काव्यसौन्दर्यानुभूत्या रसोत्पादकानि, पदबन्धानि, चमत्कारयुक्तानि, व्यंड्यानि, कल्पनागतानिइत्यादीनिकाव्यसम्बद्धानिवाक्यानि, विशेषांशाः वा अत्र प्रस्तूयन्ते।
सर्जनात्मकानि	(यदि पाठ्यांशेछात्राणांसर्जनात्मकताभिवृद्ध्यै कोऽपिविषयः विशेषरूपेणअभिज्ञातः तर्हि स लेखनीयः।)
क्रियात्मकानि	(यदि पाठ्यांशेछात्राणांक्रियाकौशलविषयः विशेषरूपेणाभिज्ञातः तर्हिसन्दर्भानुगुणं स लेखनीयः।

अध्यापनबिन्दवः

(येबिन्दवः पाठयोजनायांपाठप्रवर्धनसमयेप्रस्तुतीक्रियन्तेतेऽत्र प्रस्तोतव्याः)

उपकरणानि

सामान्योपकरणानि

1. पाठ्यपुस्तकम्
2. कृष्णफलकम्
3. सुधाखण्डः
4. सूचीदण्डः
5. मार्जनी

} एतान्यनिवार्यरूपेणभवन्ति।

1. आकुड्चनश्यामफलकम्
2. करपत्राणि
3. कोशाः

} सन्दर्भानुगुणंलेख्यानि।

विशिष्टोपकरणानि

1. दृश्योपकरणानि
2. श्रव्योपकरणानि
3. दृश्यश्रव्योपकरणानि

} सन्दर्भानुगुणंप्रलेख्यानि।

पूर्वज्ञानम्

(प्रस्तावनाप्रस्तुत्यर्थं वक्ष्यमाणविषयसम्बद्धः छात्राणांपूर्वाधारितः अंशः कः इतिउल्लेखनीयः।)

पाठनेविशिष्टप्रयोगाः

(अत्र वक्ष्यमाणपाठ्यांशेनिश्चितपाठयोजनायाः अनुगुणंतदतिरिच्य वा कोऽपिप्रयोगः अर्थात् नूतनविधीनांप्रविधीनामुपयोगः यदिक्रियतेतर्हिससन्दर्भानुगुणंलेखनीयः)

(सोपानमिदं सान्दर्भिकम्)

सोपानानि	पाठ्यवस्तु	लक्षिताधिगमविशेषाः	अध्यापकच्छात्रक्रियाः	मूल्यङ्कनम्
प्रस्तावना (3 निमेषाः)	पूर्वज्ञानम्	अनुस्मारणम्।	(पूर्वज्ञानसम्बद्धःविषयः प्रशनकरण–कथा–चित्रादिविधिभिः उपस्थाप्यते।)	
उद्देश्यकथनम् (1 निमेषः)	(प्रकरणस्य नामलेखनीयम्)	पाठोन्मुखीकरणम्।	**अध्यापकः–** (पाठयांशस्य जीवातुभूतमुद्येश्यं किमितिप्रकटयति। शीर्षकं श्यामपटेलिखति।पाठ्यांशस्य पृष्टसंख्याम् उक्त्वा उद्घाटितुं सूचयति।) **छात्राः** –(अध्यापकेनसूचितपाठयांशमुद्धाट्य पश्यन्ति।)	
आदर्शवाचनम् (1–2 निमेषाः)	पाठयांशस्य आरम्भः .... अन्तं च लेखनीयम्।	श्रवणकौशलसम्पादनम्।	**अध्यापकः** –(गतियतिलयभावस्फुटीकरणपूर्वकं कक्ष्योचितस्वरेण एकवारं, गतियतिलयभावाभिनयसरस्वरवाचनपुरस्सरमेक वारंपद्यंस्पष्टंवाचयति।सन्दर्भानुसारंगुरूच्चारण–अनूच्चारणमपिकारयति। **छात्राः** –(सावधानमभिरूचिपूर्वकंपश्यन्तः शृण्वन्ति।)	
अनुवाचनम् (2 निमेषाः)	पाठयांशस्य आरम्भः .... अन्तं च	वाचन / पठनकौशलसम्पादनम्।	**अध्यापकः** –(कांश्चन छात्रान् पद्यंपठितुंसूचयति। सन्दर्भानुगुणम् अन्यान् छात्रान् तस्य वाचनेदोषानन्वेष्टुं सूचयति।) **छात्राः** –(निर्दिष्टं पाठ्यांशं पठन्ति।)	
त्रुटिसंशोधनम् (2 निमेषाः)	पाठयांशस्य आरम्भः .... अन्तंच।	शुद्धोच्चारण–लेखनकौशल सम्पादनम्।	**अध्यापकः** – (अनुवाचनसमये छात्राणामुच्चारणेकृताः तृटीः छात्राणां, श्यामपट्स्य च साहाय्येन दूरीकरोति।) **छात्राः** –(स्वीयोच्चारणे समागतान् लेखनोच्चारणदोषान् दूरीकृर्वन्ति।) अशुद्धम्।शुद्धम्।	
परिचयः (1 निमेषः)	कवेः जीवनेतिहासः / काव्यम्।	कवेः जीवनेतिहास–कृतीनांज्ञान सम्पादनम् / काव्यमहत्वज्ञानम्।	**अध्यापकः**–(वर्णयति) **छात्राः** (श्रृणोति) **(सोपानमिदं सान्दर्भिकम्)**	**प्रश्नाः**
पदच्छेदः (1 निमेषः)	पाठ्यांशस्य आरम्भः ...... अन्तंच।	पदविभाजनसन्धिविच्छेदन –ज्ञानसम्पादनम्।	**अध्यापकः** –(पदच्छेदं करोति।आवश्यकतानुगुणं श्यामपट्स्य साहाय्यमपि स्वीकरोति।) **छात्राः** –(श्रृण्वन्ति लिखन्ति च)	**प्रश्नाः**
पदार्थोक्तिः / पाठप्रवर्धनम् (14 निमेषाः)	अध्यापन–बिन्दवः	अध्यापनबिन्द्वनुगणंलक्षिताधिगमविशेषाणांस्पष्टीकरणम्।	**प्रविधिः** **अध्यापकः** –(प्रत्येकमध्यापनबिन्दुंस्वीकृत्य विभिन्नैः विधिप्रविधिभिः उपस्थापन–दृढीकरण–प्रयोग–मूल्यांड़्कनसोपानानिअनुसृत्य पाठयति।) **छात्राः**–(प्रतिक्रियां कुर्वन्ति।)	**प्रश्नाः**
विग्रहः (1–2 निमेषाः)	पाठ्यांशस्य आरम्भः .... अन्तंच।	सन्धिसमासादीनांज्ञानम्।	**अध्यापकः** – (पाठ्यांशेकेन्द्रभूतव्याकरणांशान् सन्दर्भानुगुणंसहायकोपकरणैः पाठयति। **छात्राः** –(व्याकरणज्ञानं प्राप्नुवन्ति।)	**प्रश्नाः**

			(सोपानमिदं सान्दर्भिकम्)	
वाक्ययोजना (4 निमिषाः)	पाठ्यांशस्य आरम्भः .... अन्तंच।	अन्वयज्ञानसम्पादनम्/ रसानुभूतिः।	**विधिः –** **अध्यापकः –** (दण्डान्वयखण्डान्वयप्रणालीमनुसृत्य पाठयति।) **छात्राः –** (सक्रियाः भूत्वाप्रतिक्रियां यच्छन्ति।)	**प्रश्नाः**
अध्यापक–व्याख्या (आक्षेपस्य समाधानम्) (2 निमेषाः)	पाठयांशस्य आरम्भ .... अन्तंच।	विषयस्य स्पष्टीकरणं विश्लेषणञ्च।	**अध्यापकः –**(उदाहरणैः सम्पूर्णपाठयांशंस्पष्टीकरोति।आवश्यकतानुगुंणं विशिष्टव्याख्यां च करोति। **छात्राः –**(श्रृण्वन्ति।)	**प्रश्नाः**
लघुप्रश्नाः (2 निमेषाः)	पाठयांशस्य आरम्भः .... अन्तंच।	नूतनज्ञानस्य परीक्षणम्।	**अध्यापकः** (प्रश्नान् पृच्छति।) **छात्राः –**(प्रतिक्रियां यच्छति।)	
काव्यरचनाशैली –सौन्दर्यज्ञापनम् (1–2 निमेषाः)	पाठयांशस्य आरम्भः .... अन्तंच।	रसानुभूतिः।	**अध्यापकः – (**व्याख्यां करोति।) **छात्राः –**(श्रृण्वन्ति।) **(सोपानमिदं सान्दर्भिकम्)**	**प्रश्नाः**
अलङ्कारच्छन्दोज्ञापनम् (1 निमेषः)	पाठयांशस्य आरम्भः .... अन्तंच।	अलङ्कारच्छन्दोज्ञान–सम्पादनम्।	**अध्यापकः–**(व्याख्यां करोति।) **छात्राः–**(श्रृण्वन्ति।) **(सोपानमिदं सान्दर्भिकम्)**	**प्रश्नाः**
सारांशकथनम् (2 निमषाः)	पाठयांशस्य आरम्भः .... अन्तंच।	संक्षिप्तीकरणम् / सिंहावलोकनम् / नैतिकव्यवहारपरिवर्तनम्।	**अध्यापकः–**(दृश्यश्रव्योपकरणैः सारगर्भितरूपेण श्लोकस्य व्याख्यांकरोति।विशिष्य श्लोकेविद्यमानं शैक्षिकतत्वमत्र प्रदर्शयति। **छात्राः–**(अवधानपूर्वकं श्रृण्वन्ति)।	**प्रश्नाः**
सरस्वरवाचनम् (1 निमेषः)	पाठितपाठयांशः	रसानुभूतिसम्पादनम् / सस्वरवाचनज्ञानसम्पादनम्।	**अध्यापकः** –(छात्रेषुरसानुभूतिंसम्पादयितुंहृद्यङ्गमरीत्या मधुरतयापाठितंश्लोकं वाचयति।) **छात्रा :–**(रसानुभूतिं प्राप्नुवन्ति।)	
मौनवाचनम् / स्वाधिगम–मूल्यांकनम् (2 निमेषाः)	पाठितपाठ्यांशः	अधिगमस्थाय्यवगमनम्।	**अध्यापकः–**(छात्रान् निमेषत्रयं पाठितंविषयंमौनतयापठितुंनिर्दिशति। एवमधिगतविषयाः के? अनधिगतविषयाः के? इत्यपिअवलोकयितुंसूचयति। **छात्राः–**(मौनेन पठन्तः स्वाधिगममूल्याङ्कनं कुर्वन्ति।)	
सन्देहनिवृतितः / चर्चा	पाठितपाठ्यांशः	कल्पनाशक्तेः जागरणम् / सर्जनात्मकतायाः विकासः / पाठयांशेस्वामित्वसम्पादनम् / चिन्तनस्तराभिवर्धनम्	**अध्यापकः–**(छात्रान् सन्देहान् प्रष्टुंसूचति।तथैवविचारोक्तेजकसमस्यामुपस्थाप्य चर्यायाः आरम्भंकरोति, छात्रसन्देहान् निवारयति च।) **छात्राः–**(पाठ्यांशेविद्यमानान् सन्देहान् पृच्छन्ति, चर्चायांस्वीयविचारान् प्रकटयन्ति।)	
पुनरावृत्तिप्रश्नाः (1 निमेषः)	पाठितपाठ्यांशः	अधिगमदृढीकरणम्।	**अध्यापकः–**(पाठितपाठयांशसम्बद्धान् प्रश्नान् पृच्छति।) **छात्रा :– (**समाधानं ददति।)	
शीर्षिकान्तर–प्रकटनम् / उपशीर्षकम् (1 निमेषः)	पाठितपाठ्यांशः	सर्जनात्मकतायाः विकासः।	**अध्यापकः –**(अस्य प्रकरणस्य .... इति शीर्षकंनिर्दिष्टमस्ति। तद्वदेतस्य अन्यानिस्वाभिमतशीर्षकाणिकानिभवितुमर्हन्तीति वदन्तुइति सूचयति।) **छात्राः–**(छात्राः ...., ... इत्यादीनि शीर्षकाणि सूचयन्ति।)	
अनुप्रयोगः / गृहकार्यम् (1 निमेषः)	पाठितपाठ्यांशः	ज्ञातांशस्य दृढीकरणम् / लब्धस्य ज्ञानस्योपयोगः / रचनाकौशलं / नव्य ज्ञानार्जनम्।	**अध्यापक :–**(श्यामफलके लक्षिताधिगमविशेषानुरूपंगृहकार्यंलिखति।) **छात्रा :–**(स्वपुस्तिकासु लिखन्ति।)	

आत्मनिरीक्षणम् (Teacher's Self Evaluation)

(अध्यापकः अभिलशितव्यवहारपरिवर्तनार्थंपाठनानन्तरंस्वयंपाठितेविषयेपाठनप्रकारे, कक्षानुशासने, उपकरणप्रयोगे च गुणदोषविमर्शनम् आत्मनिरीक्षणद्वारा(Introspection)करोति। अत्र लिखति च।)

निरीक्षकसूचनाः

(पाठनसमयेछात्राध्यापकस्य गुणदोषान् निरीक्षकः अत्र लिखति।)

सहायकग्रन्थसूची

1. *डा. सि. एच्. एल्. एन्. शर्मा (1996), संस्कृतशिक्षणम्, भारतमुद्रप्रकाशनम्, पुरूनाट्टुक्करा।*
2. *ज्ञाने धर्मः उतप्रयोगे (2000), संस्कृतभारती, नवदेहली।*
3. *डा. कानालनलचक्रवर्ती (2001), संस्कृताध्यापनम् –श्रीवेङ्क्टाम्बापब्लिकेशन्स् , तिरूपतिः।*
4. *डा. वि. मुरलीधरनशर्मा (2003), संस्कृतशिक्षणसमस्याः, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम् तिरूपतिः।*
5. *डा. रमाकान्तमिश्रः (2006), शैक्षिकप्रविधिः, चौखम्बाविद्याभवन्, वाराणसी।*
6. *डा. सन्तोष् मित्तल (2006), संस्कृतशिक्षणम्, जैपूर,।*